

Olga Barabasz - Rewak
Uniwersytet Wrocławski

ПРОФІЛЮВАННЯ МОВНОГО ОБРАЗУ ВІЙНИ В РОМАНІ *ДОЦЯ* ТАМАРИ ГОРІХА ЗЕРНЯ

Хоча поняття війни належить до базових цивілізаційних понять, а стійкі уявлення про війну є загальновідомими, впродовж останньої половини століття вони мали для українців неявний характер, „залишаючись поза рівнем критичної рефлексії”¹. Проте що ближче війна до людини, то чільніше місце займає в свідомості й, відповідно, більше можна натрапити на її актуалізацію в дискурсі – адже людина виокремлює і називає саме те, що для неї важливе². Появу будь-яких змін у категоризації світу сигналізує їхнє дискурсивне (насамперед вербальне) осмислення, адже „найменувати – означає тим самим увести в коло уявлень”³. Таким став 2014 рік, який розпочав у мовному просторі період використання лексеми *війна* на позначення нової дійсності, яка повторно актуалізувалася 24 лютого 2022 року після повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

За *Словником української мови* війна – це „1) організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо, 2) Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба”⁴. Згідно з політологічним підходом варто розмежовувати поняття ‘війна’, ‘воєнний конфлікт’, ‘збройний конфлікт’.

¹ Яворська Г., *Концепт „війна”: семантика і прагматика*, „Стратегічні пріоритети. Серія Філософія”, [онлайн], 2016, № 1, с. 16, http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_1_4, [доступ: 08.08.2022].

² Див.: Огар А., *Вербалізація концепту ВІЙНА в сучасному художньому дискурсі*, „Рідне слово в етнокультурному вимірі”, [онлайн], 2019, с. 38–47, <http://nwed.dspu.edu.ua/article/view/177323>, [доступ: 08.08.2022].

³ Забужко О., *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика*, Київ, Факт, 2009, с. 104.

⁴ *Словник української мови*. Академічний тлумачний словник, [онлайн], 1970, т. 1, с. 669, <http://sum.in.ua/s/vijna>, [доступ: 08.08.2022].

Воєнний конфлікт різниться від збройного тим, що містить політичні мотиви, натомість війна різниться від конфліктів актом проголошення⁵. На рівні буденної свідомості в Україні таке розмежування не відбулося, у ЗМІ та повсякденному дискурсі українців уже 8 років функціонує лексема *війна*, хоча акту її проголошення не відбулося: „Війна” – так українські активісти просять називати протистояння українців”⁶; Немає сумнівів у тому, що росія веде війну проти України⁷; Флоранс Жиллетт (...) у перші гарячі тижні нового оберту російсько-української війни гальмувала діяльність місії⁸. „Це свідчить про ключовий статус концепту війна”⁹. Воєнні події відкриваються для інтердисциплінарних досліджень у межах дискурсивних „оповідей”¹⁰ про них. Після початку збройної російської агресії проти України значно зросла кількість наукових праць у різних галузях, які вивчають феномен війни. Значний відсоток становлять присвячені комунікативним та когнітивним аспектам аналізу концепту (стереотипу) ‘війна’ опрацювання Галини Яворської, Любові Брославської, Олени Гоменюк, Тетяни Вільчинської, Валентина Верьовкіна, Людмили Марчук, Ольги Кирилюк, Надії Сологуб, Аліни Червінчук, Євгенії Васянович, Оксани Добош, Наталії Бондар, Олеси Барташук, Анни Огар та ін.. З-поміж них можна виокремити розвідки, спрямовані на вивчення концепту війни в індивідуально-авторських картинах світу (О. Гоменюк, Л. Марчук, О. Барташук, Н. Сологуб, А. Огар, А. Катречко тощо). Пропонована стаття належить до зазначеного напряму досліджень і є спробою аналізу одного з профілів мовного образу (далі – МО) війни у романі „Доця”¹¹. Звертаючись у розвідці до наукового апарату,

⁵ Пилипенко Я., *Демаркація понять „воєнний конфлікт”, „збройний конфлікт” та „війна”, „Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія, соціологія, право*, [онлайн], 2017, вип. 1/2 (33/34), с. 143–146, <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/152571/151656>, [доступ: 08.08.2022].

⁶ Кривенко С., *Війна, конфлікт, агресія. Як правильно називати боротьбу українців та дії росіян* [онлайн], 2022-04-05, https://tvoemisto.tv/blogs/viyna_konflikt_agresiya_yak_pravylno_nazyvaty_borotbu_ukraintsiv_ta_dii_rosiyan_130268.html, [доступ: 11.07.2022].

⁷ Шуневич К., *Не збройний конфлікт, не терористична операція – операція „війна”* [онлайн], 2022-03-25, <http://jurfem.com.ua/ne-zbroynnyy-konflikt-ne-terorystychna-operatsia-operatsia-viyna/>, [доступ: 11.07.2022].

⁸ Назарчук І., *Збройний конфлікт в Україні: актуальні питання щодо діяльності МКЧХ*, [онлайн], 2022-04-28, <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zbroynnyy-konflikt-v-ukrayini-aktualni-pitannya-shchodo-diyalnosti-mkchh-.html>, [доступ: 11.07.2022].

⁹ Огар А., цит. пр., с. 40.

¹⁰ Див.: Яворська Г., *Гібридна війна як дискурсивний конструкт*, „Стратегічні пріоритети. Серія: Політика”, [онлайн], 2016, № 4, с. 41–48, http://nbuv.gov.ua/UJRN/sppol_2016_4_7, [доступ: 1.08.2022].

¹¹ Горіха Зерня Т., *Доця*, Вид. 4-те, Київ, 2021 (переклад польською: Duda T., *Córeczka*, tłum. M. Gaczkowski, Wydawnictwo KEW, Wrocław-Wojnowice, 2022). *Доця* — дебютний художній твір української письменниці Тамари Горіха Зерня (справжні дані: Тамара Дуда), відзначена премією „Книга року ВВС-2019” та Національною премією України імені Тараса Шевченка (2022). *Доця* — це, як стверджує анотація на палітурці видання, твір про любов. А ще про надлюдську віру у свою справу, патріотизм і справжню дружбу. У романі зображено один із найскладніших періодів війни на Донбасі, а саме — її початок. Час, коли української армії майже не існувало, коли вся оборона трималася на запалі добровольців і волонтерів, коли

опрацьованого в межах школи люблінської когнітивної етнолінгвістики (МО¹²; профілювання) і дотичних до неї (дискурсивний образ світу¹³), досліджено номінативні пласти лексики, які творять профіль МО війни як різнопланової боротьби, що базується на фундаментальній мисленнєвій опозиції 'свій-чужий'. Варто зазначити документальне підґрунтя роману: персонажі мають своїх прототипів, чи не всі події відбулися насправді, авторка (воєнна волонтерка) неодноразово була в зоні АТО і переживала жах війни. Це дозволяє трактувати текст квазіучасниці війни як один із перших етапів ословлення нової дійсності. Як указує А. Огар, саме думка учасників війни „найбільш повно презентує концепт, унаявлює ті його сторони, які невідомі іншим, бо ними не переживалися”¹⁴. Такі художні тексти, на думку Анни Пайджинської та Ришарда Токарського, є цінним, „а іноді навіть базовим матеріалом для дослідників, які намагаються відтворити поняттєву систему, закріплену в мові” (переклад тут і далі власний – О. Б.-Р.)¹⁵, адже склад мовних засобів у структурі літературного твору органічно пов'язаний з його змістом і залежить від ставлення автора до нього. Саме це – за Єжи Бартмінським – і є та визначальна роль *homo loquens*, яка – зі своєї перспективи, відповідно до світогляду і системи цінностей – спостерігає, інтерпретує та добирає аспекти (фасети) категоризації і якісні характеристики об'єкта в межах цих аспектів¹⁶. Іншими словами, важливою для профілювання та відтворення МО є авторська точка зору й інтерпретаційна перспектива¹⁷. Сам же процес профілювання, за Є. Бартмінським і Станіславою Небжеговскою¹⁸, розуміємо як:

українське суспільство ще не до кінця усвідомлювало, що відбувається навколо взагалі. Текст набирає особливого значення після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну (24 лютого 2022 року), дозволяючи прослідкувати тяглість і повторюваність подій 8-річної російської війни проти України.

¹² У цьому дослідженні, вслід за Є. Бартмінським, послуговуватимемося терміном мовного образу світу. Розуміємо його як вміщену в мові інтерпретацію дійсності, яка може бути виражена у формі суджень про світ.

¹³ Див.: Czachur W., *Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji*, „Tekst i Dyskurs”, 2011, nr 4, s. 79–97.

¹⁴ Огар А., цит. пр., с. 41.

¹⁵ Pajdzińska A., Tokarski R., *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, „Pamiętnik Literacki”, 1996, nr LXXXVII, z. 4, s. 156.

¹⁶ Див.: Bartmiński J., *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [W:] Bartmiński J. (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, UMCS, wyd. 2, 1999, s. 109–127.

¹⁷ Профілювання, за Є. Бартмінським і С. Небжеговскою, є центральним у комплексі понять, які входять на загальному рівні до теорії мовного образу світу. Використано також інші розробки Є. Бартмінського (*Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, Lublin, UMCS, 2009; *Polska dola, rosyjska sud'ba*, Lublin, UMCS, 2009), Йоланти Мацкевіч (Maćkiewicz J., *Co to jest „językowy obraz świata”*, „Etnolingwistyka”, 1999, nr 11, s. 7–24), Ренати Гжегорчикової (Grzegorzczkowska R., *Pojęcie językowego obrazu świata*, [W:] Bartmiński J. (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, UMCS, 1990, s. 41–49), Р. Токарського (цит. пр.).

¹⁸ Bartmiński J., Niebrzegowska S., *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [W:] Bartmiński J., Tokarski R. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin, UMCS, 1998, s. 211–224.

суб'єктивну мовно-поняттєву операцію, що полягає у своєрідному формуванні образу поняття шляхом його представлення у визначених аспектах, напр., походження, риси, вигляд, функції, події, переживання тощо, в рамках певного типу висловлювання і відповідно до визначеної точки зору¹⁹.

Результатом процесу профілювання вважається профіль, „варіант уявлення про предмет, сформований набором фасетів, наповнених певним змістом відповідно до загального світосприйняття суб'єкта”²⁰. Мовними виразниками процесу профілювання є відношення в межах лексико-семантичного поля, колекції, опозиції, еквіваленти суджень, які виявляються передовсім на рівні тексту і в дискурсі. Серед польських мовознавців поняття профілювання активно використовують у своїх дослідженнях Уршула Маєр-Барановська, Малгожата Мазуркевіч-Бжозовська, Йоанна Шадура, Адам Домбровські, Анна Шьлівічка, Кшиштоф Кашевські та ін. В українській лінгвістиці спосіб профілювання функціонує в розвідках, присвячених описові семантики окремих лексем, тематичних груп лексем, словосполучень (див., зокрема, публікації Надії Єсипенко, Людмили Ясногурської, Ірини Попко, Олексія Юдіна, Олени Левченко і т.д.).

Аналізований нами профіль МО війни (з перспективи її квазіучасниці) базується на бінарній опозиції ‘свій-чужий’, яка входить до складу концептуального універсуму війни та визначає її учасників (дійових осіб), а також характер відносин між ними²¹. Мовні засоби, які творять цей профіль, групуємо у кілька підкатегорій (фасетів), кожна з яких зокрема і в сукупності з іншими реалізують указану мисленнєву схему: а) номени різних етапів війни, б) номени персональної структури війни, в) номени локативних характеристик війни в Донецьку. Як стверджує Й. Шадура, назви ніколи не є відірваними ані від свого об'єкта, ані від мовця. „Містяться між дійсністю та уявленням про неї, назви стають знаряддям опису та інтерпретації реальності. Назви – це закодоване в мові розуміння світу”²². Відтак ці групи номенів відображають авторську точку зору й перспективу війни (як також ключові поняття соціуму), котрі й визначають далі текстове наповнення всього художнього дискурсу.

А. Перша підкатегорія номенів відображає загальну семантику ‘безпосередня підготовка до російсько-української війни’. До її складу входять назви різних етапів протистояння громадян України і чинної влади (2013-2014 рр.): як поодинокі лексеми, так і цілі мікрополя. Першим і найбільшчим етапом став силовий розгін київського Євромайдану, що для мешканців віддалених регіонів (зокрема, головної героїні роману, мешканки Донецька, з псевдонімом

¹⁹ Ibidem, s. 212.

²⁰ Bartmiński J., Niebrzegowska S., цит. пр., с. 217.

²¹ Детальніше про війну як дискурсивний конструкт див. статті авторства Яворської Галини (зокрема, „Мова як складник конфлікту” і „Гібридна війна як дискурсивний конструкт”).

²² Szadura J., *Sposoby nazywania przedmiotu jako narzędzie profilowania jego wyobrażenia bazowego. Na przykładzie polskich nazw śniegu*, „Etnolingwistyka”, 2015, t. 27, s. 129.

Доця) видавалося зовсім нереальним або схожим на страшний фільм (відтак чуже й недотичне). У першій частині тексту авторка використовує номен кіножанру *бойовик*, який актуалізує в тексті подвійну семантику: а) 'неймовірне насильство', б) 'схожість на фільм, несправжність'. Перше значення прикметника *неймовірний*, згідно з визначенням *Словника української мови* (далі СУМ) – „який важко або неможливо собі уявити; у здійсненні якого важко або неможливо повірити; неможливий, неправдоподібний”²³. Лексема *насильство* у цьому ж словнику має значення „Застосування фізичної сили до кого-небудь”²⁴, а в *Енциклопедії політичної думки* таке: „завдання людям шкоди шляхом убивства, калічення чи завдання болю”²⁵. *Словник інішомовних слів* наводить як перше значення лексеми *фільм* „Твір кіномистецтва”²⁶. *Кінословник* подає визначення жанру бойовика як „фільм, у якому герої вирішують проблеми силовими методами”²⁷. Співвідносно зі словниковою дефініцією війни визначення номена *бойовик* подає врешті й *Вікіпедія*, вказуючи, що цей кіножанр „показує самостійні намагання героя відновити справедливість, що нерідко переростає у маленьку війну”²⁸. Отже, в початковому фрагменті роману семантика лексеми *бойовик* корелює з другим значенням слова *війна*, поки що без обов’язкового збройного компонента („Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба”). Це ілюструє контекст *по телевізору показували бойовик. Група поліцейських у чорних шоломах біла лежачого (...) Скривавлене обличчя крупним планом (...) знову кийки, кров* (46)²⁹. Семантику ж 'нереальні події родом із фільму/сну/літературного твору' реалізують такі фрагменти: *Одна частина мене знає, що це все несправжнє, що це сон, страшний сон, і ми зараз прокинемося. Інша фіксує події, як на кіноплівку* (63); *Чи сплю, і це затяжний сон?* (48); *Здавалося, я теж потрапила у фантастичний роман* (48). На цьому етапі хоча Т. Горіха Зерня й описує війну з перспективи враженої, наляканої спостерігачки, однак події київського Євромайдану все ще не стосуються її безпосередньо, вони географічно віддалені, 'відчужені'.

Далі авторка звертає увагу вже на місцеві донецькі події ('освоєні'), використовуючи дві категорії номенів на позначення наступного етапу підготовки до вже збройного протистояння – масових зборів у Донецьку. Ці назви безпосередньо корелюють із належністю учасників зборів до конкретного елемента опозиції 'свої-чужі', яка „співвідноситься з уявленнями про протистояння кос-

²³ *Словник української мови*, цит.пр., <http://sum.in.ua/s/nejmovirnyj>, [доступ: 8.08.2022].

²⁴ Ibidem, <http://sum.in.ua/s/nasyljstvo>, [доступ: 18.08.2022].

²⁵ *Енциклопедія політичної думки*, [онлайн], https://slovnyk.me/dict/politics_encyclopedia/насильство, [доступ: 10.08.2022].

²⁶ Лук'янюк В., *Словник інішомовних слів* [онлайн], <https://cutt.ly/sXJoQXn>, [доступ: 12.08.2022].

²⁷ Миславський В., *Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізми*, Харків, 2007, с. 155.

²⁸ Вікіпедія [онлайн], *Бойовик*, <https://bit.ly/3NNVeoG>, [доступ: 15.08.2022].

²⁹ Цитати – виділено курсивом – наводимо за виданням: Тамара Горіха Зерня, *Доця*, Вид. 4-те, Київ, 2021. Номер сторінки вказуємо в дужках.

мосу і хаосу”³⁰. Семантика ‘свій’ означає проукраїнськість (космос), а ‘чужий’ співвідноситься з проросійськістю, зовнішніми ворогами (хаос). Категорію ‘проукраїнські дії’ виражає значення ‘протест проти чинної влади’, яке реалізують відносно нейтральні текстові синоніми *донецький Євромайдан* (збирався донецький Євромайдан (50), *українські демонстрації* (тато або мама ходять на українські демонстрації (56), *акція* (до наступної акції я підготувалася ґрунтовно (56), *мітинг* (влаштування мітингів настільки клопітка справа (57). Назви ж дій проросійських сил містять виразний експресивний (зневажливий) або негативний компонент ‘чужого’: *клоунада* (Захоплення будівель все більш нагадувало клоунаду (72), *цирк* (когда же этот блядский цирк закончится (74), *бардак* (І якщо Хазяїн з якихось причин організував цей бардак, він так само його припинить (75), *пикет* (На початках учасникам пікетів платили (72). Окрім того, іменник *пикет* вирізняється з-поміж інших мовних засобів семою ‘охорона об’єкта з метою недопущення инакодумців’³¹, яка корелює зі значенням ‘можливість застосування агресії’. В аналізованій категорії номенів масових зборів міститься словосполучення *руський мір*, позначаючи семантику ‘небажана й небезпечна проросійська реальність міста’ (втечу на хутори при перших ознаках „руського міра” (55), контекстуальним синонімом до якого є *страшний сон* (я (...) на мить повірила, що (...) страшний сон закінчиться (55). Цю семантику ‘небажаности’, ‘чужости’, а відтак ‘небезпечности’ руського міра в тексті виражає фрагмент *Місто заповнили автобуси з російськими номерами, „акаючі” і „штокаючі” туристи вигрібають спиртне в супермаркетах, н’ють і їдять на газонах, тут же мочаться у дворах, а наші проходять, не піднімаючи очей* (54). На цьому етапі вже проявляється текстове вираження сем ‘смерть’ і ‘передчуття смерті’ у лексемі *війна*: *вони прийшли убивати* (54); *вони троцили кістки і голови, стріляли в натовп* (55); *били смертним боєм* (66); *Тут буде війна* (67).

Останній етап підготовки до російсько-української війни, який межує з безпосереднім дотиком (прийняттям, ‘освоєнням’), отримують найменування, що імпліцитно виражають семантику ‘час змін на гірше’ та негативну оцінку: *часи потрясінь* (Не дай вам Боже жити в часи потрясінь (80), *новий час* (Це була одна з прикмет нового часу, ми навчилися не задавати питань (74), *година відчаю* (хай би кожен знав, що це таке – знайти опору в годину найбільшого відчаю (80). На цьому етапі авторського осмислення війни з’являється вже експліцитне вираження базового значення ‘організована збройна боротьба’ – за допомогою лексеми *повоюємо* (ми тут повоюємо (53) і частотного словосполучення *сука війна*: *Саме тоді ми вперше почули слово „війна”. Про війну іще мовчали в телевізорі, цього слова не було в лексиконі політиків, але його хтось вивів пальцем на пильному бампері моєї „газельки”. Сука війна* (93); *є тільки Донецьк, війна* (137). Використання вульгаризмів пов’язане з агресією: „війна – це розви-

³⁰ Верьовкін В., *Концепт ВІЙНА в контексті бінарних опозицій*, Матеріали конференції „Україна і світ: діалог мов і культур”, Київ, 2012, с. 175.

³¹ Штепа П., *Словник чужослів* [онлайн], <https://cutt.ly/iPgZfz2>, [доступ: 15.08.2022].

ток інстинкту тваринної агресії, який у людській культурі набуває соціалізації, світоглядного осмислення й вербалізації”³². Наступні частини тексту містять уже винятково назви з прозорою семантикою ‘відкритий збройний конфлікт’: *бойові дії* (бойові дії в аеропорту надовго (207); *вітчизняна війна* (якщо це не вітчизняна війна, то я навіть не знаю (201); *війна* (війна – це закритий чоловічий клуб (210).

Б. Наступний елемент профілю МО війни – ‘персонажна війна’ – експлікують три найбільші лексико-семантичні групи назв учасників конфліктів, об’єднані в цілість спільною семою ‘протистояння між своїми і чужими’. Ці групи персонажів появляються в текстовій площині хронологічно: гр.1) протистояння між працівниками скловарної майстерні та членами місцевої організованої злочинності, гр.2) сутички між мирними жителями Донецька й представниками соціальних низів, тітушками і вишколеними бойовиками, що згодом переростають у гр.3) війна між українською армією та донецькими сепаратистами. Характерною рисою більшості номенів, які позначають належність до категорії ‘свої’, є кореляція з поняттями ‘чесна праця’ (гр. 1) і ‘ментальне українство’ (гр. 2, 3).

Гр.1. Значення ‘протистояння своїх і чужих’ реалізують текстові антоніми: номені працівників майстерні художнього скла *хлопці*, *наші* (хлопці поспішають на допомогу (42), наших перехопили (42) і номені злочинців *бандити* (заягли шестеро бандитів (43), *шпана* (шпана тепер не хотіла з нами зв’язуватися (41), *ети*, що експліцитно підкреслює належність до групи зовнішніх ворогів (что с этими делают? (45). Сюди ж належать назви злочинців з експліцитно вираженими елементами ‘молодий вік’, ‘недосвідченість’, ‘належність до місцевих жителів’: *юні бандити* (прийняли юних бандитів на місці (41), *наївні баби внуки* (43), *місцеві пацани* (Місцеві пацани (...) підважили ґрати і розбили вікно (41). Авторка вдало використовує жаргонну лексику для позначення іншости, пов’язаної з порушеннями соціальної норми, тобто приналежністю до злочинного прошарку суспільства. Слово *пацан* у *Короткому словнику жаргонної лексики української мови* має два основні значення „молодий злодій — учень досвідченого злодія” та „людина, яку поважають у злочинному світі”³³. *Шпана* у тому ж словнику має значення „члени тюремної спільноти” або „хулігани; неавторитетні злочинці”³⁴.

Гр.2. Відповідно до стрімкого розвитку подій у Донецьку для позначення елементів опозиції ‘свої–чужі’ з’являється лексика з емоційно-еспресивним значенням і позитивною/негативною оцінкою. Вказана опозиція реалізується

³² Вєрьовкін В., *Відоображення уявлень про війну в античній і сучасній мовній свідомості (на матеріалі давньогрецької, латинської, англійської, німецької та української мов)* [онлайн], <https://cutt.ly/IXJaPj4>, [доступ: 15.08.2022].

³³ Ставицька Л., *Короткий словник жаргонної лексики української мови*, Київ, Критика, 2003, <http://ukr-zhargon.wikidot.com/p>, [доступ: 15.08.2022].

³⁴ Ibidem, <http://ukr-zhargon.wikidot.com/sh>, [доступ: 15.08.2022].

на основі протиставлення сем 'проукраїнськість' і 'проросійськість' у номенах учасників донецького майдану. 'Свої' – це іменники *бендеры* (когда ваши придут, нас расстреляют? (...)) Хто це „наші”? (...) Ваши бендеры (49) / спасут нас от этих бандер (77), *активісти* (не наважилася приєднатися до активістів (52)), *демонстранти* (я тоді не вміла рахувати кількість демонстрантів (54)), *мученики* (вони стояли там, як мученики на лобному місці (52)), *патріоти* (начальник міліції (...) гарантував, що (...) патріоти будуть під охороною (56)), *українці* (Ми всі зробилися українцями (56)), займенник *ми* (Ми вийшли на майдан переконувати, вони прийшли убивати (54) і субстантивованій займенник *наші* (наші провели кілька акцій (53) як виразник поки що несформованої групи проукраїнсько спрямованих людей. Лексема *бендеры*, очевидно, є російським розмовним покручем-варіантом літературного слова *бандерівці*, що, за *Енциклопедією сучасної України*, має значення „неофіційна назва членів революційної фракції ОУН та їхніх однодумців і прихильників. Походить від прізвища лідера цієї орг-ції С. Бандери”³⁵. Цей номен функціонує з негативним емоційним значенням ще з совєцьких часів, коли влада так називала всіх представників українського націоналістичного підпілля. Пропаганда не гребувала ніякими засобами, щоб надати назві *бандерівці* вкрай негативного забарвлення. На побутовому рівні шовіністи вживали такі означення стосовно всіх національно свідомих українців.

Протилежну ментальну категорію 'чужі', тобто неукраїнські/вороги, виражає займенник попереджений заперечною часткою – *не наші* (Натовп не наш, люди не наші (62), а також іменник зі значенням збірності *ворог* (підлий ворог нам дістався (54)). Належність до групи 'чужі' та негативну оцінку виражають також номени на означення представників т. зв. низів суспільства. Цей термін у *Словнику із соціальної роботи* має значення „соціально незахищені групи, серед яких високий процент потенційно небезпечних для суспільства людей (безробітні, безпритульні і т.д.)”³⁶. Відтак, у межах категорії 'чужі' знаходяться: розмовна назва безхатків – *бомжі* (три сотні бомжів захоплюють обласну адміністрацію (54)), емоційно насичені номени, зокрема, алкозалежних осіб і наркоманів, частина яких і шкільна молодь – *алкоголічна неміч*, *наркомани*, *обкурена школото*, *обкурки* (Подивіться лишень (...) на цю убогу алкоголічну неміч, на наркоманів з усього міста (57); На них налітала обкурена школото (73); Десяток обкурків оточує силову будівлю (75). Ще учасників проросійських пікетів авторка називає словами „*туристи*” і „*кізяки*”, актуалізуючи за допомогою лапок семи 'брехливість' і 'непотріб': *розказувала про „туристів” і „кізяків”, які заповнили місто* (86). У цій же категорії з'являються номени *нападники*, *бойовики*, які свідчать про спеціальний вишкіл завезених на Донбас „пікетувальників”:

³⁵ Стасюк О., Дем'ян Г., *Бандерівці*, [W:] Дзюба І., Жуковський А., Железняк М. та ін.(ред.), *Енциклопедія Сучасної України*, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003, https://esu.com.ua/search_articles.php?id=40251, [доступ: 03.02.2022].

³⁶ *Словник із соціальної роботи* [онлайн], <http://slovopedia.org.ua/98/53405/1036891.html>, [доступ: 05.07.2022].

Нападників було значно менше, ніж нас – кілька сотень, але це були добре підготовлені бойовики (54). Серед виокремлених номенів у категорії ‘чужі’ додатковою негативною експресією авторка наділяє слово *пенсіонери* у контекстах *пенсіонери напали на знімальну групу, трощили камеру і били оператора* (48); *На них налітала обкурена школото і пенсіонери в усіх градаціях маразму* (73). Указану мисленнєву установку ‘чужі’ реалізують назви *прибічники „руського міра”* (60) та нова лексема, яка з’явилася у 2013 році на позначення найманців – *тітушки*. У Вільному тлумачному словнику слово *тітушки* має значення „особа, тимчасово винайнята у складі групи для фізичного перешкоджання, розправи чи вчинення інших злочинних дій щодо інших осіб (зазвичай представниками влади)”³⁷ (*налітала згряя тітушок* (58)). До аналізованої групи відносимо авторські назви приїжджих російськомовних осіб: *акаючі і штокаючі* („акаючі” і „штокаючі” туристи вигрібають спиртне в супермаркетах (54), *ополченці* (тренували „ополченців” із вологодським говорком, відпрацьовуючи з ними бій в умовах мого міста (70), *нападники, бойовики* (Нападників було значно менше (...), але це були добре підготовлені бойовики (56), *бандити* (бандити „повіджимали” інкасаторські машини (85), а також лайливе *суки* на позначення збірного ворога (вони нас не дістануть, суки (54). Як слушно зауважує Лариса Масенко у статті *Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність*:

смісловий акцент на назві „бандерівці” як груповій увиразнює протиставне пропагандивне означення донбаських колаборантів словом „ополченцы”. В російській мові слово „ополчение” має таке тлумачення: „військове формування, створене в умовах воєнного часу на допомогу регулярній армії з цивільних осіб, звільнених від дійсної військової служби, на добровільних началах” і часто вживається у сполученні зі словом „народний” – „народное ополчение”. Як бачимо, у слові „ополченец” домінує значення „всенародності” й „добровільності” військового формування. У такий спосіб російська риторика перелицьовує реальну картину російсько-української війни, приписуючи маргінальній групі колаборантів Донбасу всенародне представництво, тоді як подіям Революції гідності і українській владі, обраній більшістю у демократично проведених виборах, відмовляє у легітимності³⁸.

Яскравим лінгвальним виразом ментального протистояння між ‘своїми’ та ‘чужими’ в межах аналізованої групи номенів є фрагмент *Подивіться лишень (...) на цю убогу алкоголічну неміч, на наркоманів та бомжів з усього міста (...) і порівняйте з нашими людьми, світлими, розумними, сильними* (57). У його межах через контекстуальні антоніми *неміч, наркоман, бомж, убогий, алкоголічний і наші люди, світлі, розумні, сильні* імпліцитно реалізуються опозиції ‘світло – темрява’, ‘добро – зло’, а відтак, ‘проукраїнськість – проросійськість’.

³⁷ Словник української мови, цит.пр., <http://sum.in.ua/f/titushka>, [доступ: 02.06.2022].

³⁸ Масенко Л., *Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність* [онлайн], 2016-12-31, <https://www.radiosvoboda.org/a/28206392.html>, [доступ: 01.08.2022].

Гр.3. Третю лексико-семантичну групу становлять назви учасників безпосередніх бойових дій на території Донеччини. До категорії ‘свої’ належать, окрім уже вживаних у романі слів *свої*, *хлопці* ще й слова-кореляти зі значенням ‘українська армія, військо’: *бійці* (з яким настроєм зараз стояли бійці на позиціях (85), *солдати* (солдати (...) *повертають голову за голубцем* (87), *військові* (ми збираємо допомогу військовим (94), *військо* (ми застали момент зачаття нового війська (95), *армія* (наші – тобто дійсно свої – не називали армію „українською”. Вона для нас просто армія, без уточнення (106). Належний до аналізованої групи субстантивований займенник *наші* отримує актуалізацію семи ‘організована військова одиниця’ (Наші наступають. Наші. Як достобіса гарно звучить! (144). Узагальненою назвою діячів у вказаній групі є лексема *патріоти* („розстрільні списки”, за якими виловлюють патріотів (161).

Ряд контекстуальних синонімів на позначення осіб, належних до категорії ‘чужі’, складають як використовувані раніше, так і нові номени зі семами ‘суспільні низи’: *алкооборона*, *пацани* (алкооборона не поспішає, пацани насолоджуються новими можливостями (84), *босяки* (Я 200 гривень заплатила, босяки й раді (103) та ‘проросійськість’: *ополченці* („ополченці” гнали українську армію мало не до Дніпра (85), *бойовики* (Що ми могли протиставити озброєним бойовикам? (74), *сепаратисти* (сепаратисти увірвалися до приміщення Горлівського УМС (77), *ребята* (перемо спальники для „ребят” із „ополчення” (133), *мальчіки* (у сепаратистів „ребята”, „мальчіки” і ще добрий десяток епітетів (106), *сепари* (наш Комар пішов до сепарів (115), *російські військові* (це російські військові, не наші (98). У цій лексико-семантичній групі функціонують також лексеми зі значенням ‘ мешканці кавказьких держав’, в яких одними зі сем є ‘російські, російськомовні найманці’: *кавказці* (за блокпостом Ромчик уточнив: - Кавказці, бачила? (86),³⁹ *чеченці* (нас перестріло четверо чеченців (149). Розмовно-узагальнена назва *чеченці* з’являється, мабуть, на позначення групи кадірівців, які брали участь у першому бою за Донецький аеропорт у 2014 році. Вказаний синонімічний ряд номенів чужої армії поповнюємо символами *бугаї* (троє здорових бугаїв у жаб’ячій уноформі та кирзових чоботях (279), *гобліни* (Раптом один із гоблінів піднявся (153), *орки* (от тільки в орків на посту постояли (85). Їхнє значення містить семи ‘жорстокість, нелюдність’ і ‘жага до вбивства’, корелюючи з легендаріумом Джона Толкіна: „Гобліни жорстокі, лукаві, з лихим серцем (...) ймовірно, що саме гобліни попридумували всю ту машинерію, яка віддавна баламутить світ — особливо ж вигадливі засоби вбивати багато людності разом”⁴⁰. Семи ‘нелюдність’, ‘втілення найгіршого зла’ у лексемі *орки* актуалізують українські ЗМІ після переходу російської війни в фазу повномасштабності (після 24 лютого 2022 року): *орки зруйнували*

³⁹ Забужко О., *op. cit.*, с. 127.

⁴⁰ Толкін Дж. *Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори*, Переклад з англійської: Мокровольський О., Київ, Веселка, 1985, с. 66–68.

вщент один з промислових центрів Луганщини⁴¹; Орки, які входили в Україну через Чорнобильську зону, поглумилися не лише над українською, а й над білоруською символікою⁴². Ще одним елементом аналізованої групи є безособовий спосіб називання окупантів-мародерів Донеччини за допомогою лише дієслівної форми множини: *дім розкривають, як консервну бляшанку... Виносять одяг, техніку, із м'ясом вивертають змішувачі та розетки ... вивозять усе ... виривають арматуру... Але й це ще не кінець. Кінець настає, коли в такому пограбованому будинку роблять туалет* (277). Такий спосіб називання реалізує семантику 'повна зневага до персонажа' та негативну оцінку.

Під час аналізу номенів у цій групі виникає потреба вказати на опозицію 'свій-чужий', яка стосується значення 'історична пам'ять українців', вираженого текстовою моделлю 'хохли – українці, бандерівці': *„Ваші” (...) бандерівці. Тю, а чого не „наші”? Тому що ваші. Ми тут завжди були ніби і при Україні, а ніби в чужі вікна заглядаємо (...) Хохли ми були, не українці ... А зараз як? От ти себе ким відчуваєш? Зараз? Зараз я думаю, що нам треба вижити й од русні відбитися. А там уже нас Україна прийме такими, як є ...* (136). Наведений контекст актуалізує в словниковій дефініції експресивного етноніма *хохол* „зневажлива назва українця”⁴³ сему 'особа позбавлена національної самосвідомості' та негативну оцінку⁴⁴ (говорил, что хохлов нужно к чистоте приучать (127), кричала про „нормальную богатую страну, а не эту нищую хохляндию” (253).

В. Опозицію 'свій, проукраїнський – чужий, проросійський' на рівні тексту виражають ще й ті нечисленні фрагменти, які називають конкретні локації в Донецьку за семантичним маркером 'наявність війни – позірна відсутність війни': *Ми з моїми співгромадянами опинилися в паралельних світах* (247). Значення компонента 'руйнівні сліди війни', який корелює з боротьбою за українське і елементом світоглядної опозиції 'свій', експлікують іменник *гетто* (Якщо Донецьк перетворився на гетто у країні, то ми стали гетто у гетто (247), сленгізм *жесть* (Я знаю, що у нас „жесть”, а далі що? (247), словосполучення *обстрілювані мікрорайони* (про нас, вихідців із обстрілюваних мікрорайонів, майже не згадували (247), а також мікротексти *У нас не було газу, електрики, води, зв'язку (...)* *На район не виїжджали „швидкі” й таксі* (249), *у нас на районі*

⁴¹ На Луганщині орки вщент зруйнували Рубіжне [онлайн], 2022-06-01, <https://i-ua.tv/news/40976-rubizhne-misto-iaakoho-maizhe-nemaie>, [доступ: 02.07.2022].

⁴² Орки, які входили в Україну, поглумилися не лише над українською, а й над білоруською символікою [онлайн], 2022-04-13, <https://www.youtube.com/watch?v=ADNqbe8ZM3E> [доступ: 08.08.2022].

⁴³ Словник української мови, цит.пр., <http://sum.in.ua/s/khokhol>, [доступ: 08.08.2022].

⁴⁴ Детальніше див.: Серебрянська І., *Хохол і кацап, антоніми чи синоніми (на матеріалі української та російської преси)*, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів. Слов'янська культура та писемність: минуле і сучасність, Ужгород, 2012, https://www.researchgate.net/publication/341129644_Hohol_i_kacap_antonimi_ci_sinonimi_na_materiali_ukrainskoi_ta_rosijskoi_presi, [доступ: 08.08.2022].

сміттєвоза не було з липня (258), які виражають семантику ‘зруйнована війною інфраструктура’. Маркованість локації компонентом ‘свій = зруйнований війною, мертвий’ реалізують фрагменти *Городи стояли незасаджені (...) значить, тут немає людей* (211), *Містечко так само збезлюдніло* (211), *Села як вимерли* (217), *Район зникав із мапи буття цілими вулицями* (277). Натомість значення ‘позірна відсутність війни’, належне до категорії ‘чужий, неукраїнський’, експлікують словосполучення *все харашо* (У Донецьку були цілі райони, у яких „все харашо” (246), *нормальне життя* (мобільний інтернет – (...) місток між нашим збоченим світом і нормальним життям (241), а також фрагменти *в місті дійсно працювали басейни і фітнес-клуби, проводилися концерти і виставки котів, на тумбах з’являлися свіжі афіші, комунальники висаджували троянди і мели вулиці* (247), *А тут, бачиш, прибирають* (258), *Ущипніть мене, нас уночі бомбили, а тут троянди сапають як нічого не бувало* (258), *Якось не так я собі уявляла переїзд від вільною і окупованою територією* (246). До цієї ж категорії можна віднести й дрібніші текстові елементи, які реалізують, наприклад, значення ‘очуження простору внаслідок окупації Донецька’: *навіть поліці в супермаркеті стали чужі* (131), *Чужа говірка ріхала вухо тягучою претензійністю* (123). У цій групі простежується також одна із найважливіших текстових опозицій, котра виражена номеном держави *Україна* в категорії ‘свій’ (мовчала моя велика Україна (180) на противагу номенам *ДНР, республіка* із категорії ‘чужий’ (Я так і не звикла до думки, що аббревіатура „ДНР” увійшла в наше життя (109), я чую, що вони „республіка” (180). Вжиті в тексті лапки підкреслюють авторське несприйняття факту створення маріонеткових квазіреспублік ДНР, ЛНР на території держави Україна.

Підсумки. Зважаючи на актуальну ситуацію, поняття ‘війна’ стало невід’ємним елементом світобачення українців. Оскільки війна невід’ємна від „словесних практик”⁴⁵, їхнє вивчення дозволяє глибше зрозуміти процеси трансформації сучасної мовної (та концептуальної) картини світу. Свідчення квазіучасників війни (роман *Доця*) дозволяють прослідкувати один із найперших етапів категоризації цього явища суспільством. Використані авторкою категорії назв у тексті (як етапів підготовки до війни, так її учасників чи локацій на мапі Донецька) засвідчили не лише світоглядну перспективу авторки, а й ключові поняття соціуму та історичної пам’яті – обростаючи новими сенсами, вони поглиблюють і розбудовують українську національно-мовну картину світу. Дослідження її специфіки в різних типах дискурсу, передовсім вербальному, видаються перспективними, зокрема з огляду на ще нешвидку деактуалізацію поняття війни.

⁴⁵ Яворська Г., цит. пр., с. 41.

Бібліографія

- Верьовкін В., *Відображення уявлень про війну в античній і сучасній мовній свідомості (на матеріалі давньогрецької, латинської, англійської, німецької та української мов)* [онлайн], <https://cutt.ly/lXJaPj4>.
- Верьовкін В., *Концепт ВІЙНА в контексті бінарних опозицій*, Матеріали конференції „Україна і світ: діалог мов і культур”, Київ, 2012.
- Горіха Зерня Т., *Доця*, Вид. 4-те, Київ, 2021.
- Енциклопедія політичної думки*, [онлайн], https://slovnnyk.me/dict/politics_encyclopedia.
- Забужко О., *Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика*, Київ, Факт, 2009.
- Лук'янюк В., *Словник іншомовних слів* [онлайн], <https://cutt.ly/sXJoQXn>.
- Масенко Л., *Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність* [онлайн], 2016-12-31, <https://www.radiosvoboda.org/a/28206392.html>.
- Миславський В., *Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізм*, Харків, 2007.
- Огар А., *Вербалізація концепту ВІЙНА в сучасному художньому дискурсі*, „Рідне слово в етнокультурному вимірі”, [онлайн], 2019, с. 38–47, <http://nwed.dspu.edu.ua/article/view/177323>.
- Пилипенко Я., *Демаркація понять „воєнний конфлікт”, „збройний конфлікт” та „війна”*, „Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія, соціологія, право”, [онлайн], 2017, вип. 1/2 (33/34), с. 143–146, <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/152571/151656>.
- Серебрянська І., *Хохол і кацап, антоніми чи синоніми (на матеріалі української та російської преси)*, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів. *Слов'янська культура та писемність: минуле і сучасність*, Ужгород, 2012.
- Словник із соціальної роботи* [онлайн], <http://slovopedia.org.ua/98/53405/1036891.html>.
- Словник української мови*. Академічний тлумачний словник [онлайн], <http://sum.in.ua/>.
- Ставицька Л., *Короткий словник жаргонної лексики української мови*, Київ, Критика, 2003, <http://ukr-zhargon.wikidot.com/>.
- Толкін Дж. *Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори*, Київ, Веселка, 1985.
- Штепа П., *Словник чужослів* [онлайн], <https://cutt.ly/iPgZfz2>.
- Яворська Г., *Гібридна війна як дискурсивний конструкт*, „Стратегічні пріоритети. Серія: Політика”, [онлайн], 2016, № 4, с. 41–48, http://nbuv.gov.ua/UJRN/spopol_2016_4_7.
- Яворська Г., *Концепт „війна”: семантика і прагматика*, „Стратегічні пріоритети. Серія Філософія”, [онлайн], 2016, № 1, с. 14–23, http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2016_1_4.
- Bartmiński J., *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [W:] Bartmiński J. (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, UMCS, wyd. 2, 1999, s. 109–127.
- Bartmiński J., Niebrzegowska S., *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [W:] Bartmiński J., Tokarski R. (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin, UMCS, 1998, s. 211–224.
- Czachur W., *Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji*, „Tekst i Dyskurs”, 2011, nr 4, s. 79–97.
- Pajdzińska A., Tokarski R., *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, „Pamiętnik Literacki”, 1996, 87/4, s. 143–158.
- Szadura J., *Sposoby nazywania przedmiotu jako narzędzie profilowania jego wyobrażenia bazowego. Na przykładzie polskich nazw śniegu*, „Etnolingwistyka”, 2015, t. 27, s. 129–145.

Linguistic profiling of the image of war in the novel “Daughter” by Tamara Gorikha Zernya

Abstract: The article was written in the vein of research into the Ukrainian national-linguistic image of the world. The nominative layers of the vocabulary for the designation of the basic opposition ‘own-alien’ were considered – as one of the profiles of the concept of the Russian-Ukrainian war in the novel *Dotsya*. It was found that this profile in the text of the quasi-participant in the war Tamara Gorikha Zernya is constructed on the basis of an organic combination of individual and authorial views and at the same time national worldview. The main binary dichotomy ‘own-alien’ is expressed, in particular, in the extensive system of names of a) stages of preparation for the Russian-Ukrainian war, b) its participants, c) locations of the language map of Donetsk marked by the war.

Keywords: profile, linguistic world picture, war, own, alien

DOI: <https://doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr14.art6>